

تطبیق سبک‌شناسی برخی از نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک

شب با تصاویر چاپ سنگی رموز حمزه

به منظور شناسایی یکی از نقاشان نسخه خطی هزار و یک شب

علی بوذری*

اصغر جوانی**

چکیده

نسخه خطی و مصور هزار و یک شب، محفوظ در کاخ گلستان، واپسین نسخه خطی مصور فارسی در سطح درباری و یکی از فاخرترین آنهاست که در دوره قاجار تدوین شده است. این نسخه به مدیریت هنری ابوالحسن غفاری معروف به صنیع‌الملک (د. ۱۲۸۳ق/ ۱۸۶۷م) و با همکاری سی و چهار هنرمند نگارگر، مذهب، جلدساز و صحاف در طی هفت سال (۱۲۶۹-۱۲۷۶ق/ ۱۸۵۳-۱۸۶۰م) به انجام رسیده است. گرچه نام برخی از هنرمندان فعال در این پروژه بر ما معلوم است، ولی نام نگارگران آن همواره در زیر سایه سنگین نام صنیع‌الملک، نقاش باشی دربار ناصری، پنهان مانده است. پژوهش حاضر براساس این فرضیه شکل گرفته است که نگارگران ناشناس نسخه خطی هزار و یک شب، از میان هنرمندان برجسته دیگر رشته‌های هنری، خاصه تصویرگری کتب چاپ سنگی، برگزیده شده بودند و اگر در این نسخه نامی از آنها نیست، می‌توان، براساس شباهتهای ساختاری میان تصاویر چاپ سنگی و نگاره‌های این نسخه

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۳/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۸/۱۰

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده ادیان و تمدن‌ها، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول) /

Ali_boozari@hotmail.com

** استادیار دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده هنرهای تجسمی و کاربردی، دانشگاه هنر اصفهان /

a-javani@yahoo.com

خطی، نام و نشان آنها را یافت. این پژوهش با بهره‌گیری روش توصیفی — تحلیلی و مطابقت برخی نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب با تصاویر چاپ سنگی کتاب رموز حمزه (چاپ ۱۲۷۴ق / ۱۸۵۷م) در پی یافتن پاسخ این سؤال است که آیا تصویرگر کتاب چاپ سنگی رموز حمزه می‌تواند یکی از نگارگران گمنام این نسخه باشد یا خیر. برای این پژوهش، حدود دوازده هزار تصویر چاپ سنگی مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت سه تصویر از کتاب رموز حمزه (۱۲۷۴ق / ۱۸۵۷م)، اثر میرزا حسن اصفهانی و سه نگاره از نسخه هزار و یک شب، از میان بیش از سه هزار نگاره نسخه خطی هزار و یک شب، برای این پژوهش انتخاب شده است. شباهتها در ساختار بصری و طراحی تصاویر چاپ سنگی منتخب کتاب رموز حمزه و نگاره‌های منتخب نسخه خطی هزار و یک شب، این نظریه را تقویت می‌کند که میرزا حسن اصفهانی یکی از نگارگران نسخه خطی هزار و یک شب بوده است.

کلیدواژه‌ها: سبک‌شناسی، هزار و یک شب، ابوالحسن غفاری، رموز حمزه، میرزا حسن اصفهانی.

مقدمه

آخرین نسخه مصور درباری نسخه‌ای از هزار و یک شب است که در دوره ناصرالدین شاه (سلطنت ۱۲۶۴-۱۳۱۴ ق / ۱۸۹۶-۱۸۴۸ م)، تدوین شده است. این نسخه دارای چندین ویژگی منحصر به فرد است: نخست، آن‌که آخرین نسخه تدوین شده در کارگاه‌های درباری ایران است (پاکباز ۱۳۷۹: ۱۵۹)؛ دوم، حاوی بیشترین نگاره مربوط به یک متن فارسی است و سوم، این نسخه تنها نسخه مصور هزار و یک شب است که به زبان فارسی در ایران نگارگری شده است.

بنا به گفته یحیی ذکاء، صنیع الملک^۱ و سی و چهار همکارش به مدت هفت سال این نسخه را مصور کرده‌اند، با این حال هیچ نامی و مشخصاتی از نگارگران این نسخه در میان نیست (ذکاء ۱۳۲۸ الف: ۲۳). با توجه به این نکته که این نسخه نفیس و سترگ برای دربار و شخص شاه آماده شده، تردیدی نیست که همکاران صنیع الملک در مصورسازی این نسخه با اهمیت شاهی، از میان هنرمندان کارآزموده‌ای انتخاب شده بودند که در گونه‌های دیگر هنری کارآزموده و سرشناس بوده‌اند. از آنجایی که کتب چاپ سنگی، به لحاظ فرم و محتوا، ادامه منطقی سنت کتاب‌سازی نسخ خطی است و قرابت موضوعی و ساختاری بیشتری با تولید نسخ خطی دارند، احتمالاً این همکاران از میان هنرمندان سیاه‌قلم‌کار کتابهای چاپ سنگی، برگزیده شده بودند. این پژوهش براساس این نظریه شکل گرفته و می‌کوشد با مقایسه برخی از نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب و تصاویر چاپ سنگی، یکی از نگارگران ناشناس نسخه مذکور را معرفی کند.

۱. ابوالحسن غفاری (۱۲۸۳-۱۲۲۹ ق / ۱۸۶۶-۱۸۱۳ م)، ملقب به صنیع الملک، در کاشان و در خانواده‌ای هنرمند متولد شد. او در جوانی جذب دربار قاجار گردید و برای مدتی ریاست امور دارالطباعه و روزنامه دولت علیه ایران را بر عهده داشت. در سال ۱۲۷۹ ق (۱۸۶۲ م)، از ناصرالدین شاه نشان سرتیپی دریافت کرد. او در این دوران، علاوه بر چهره‌نگاری رجال و درباریان، خلق آثار چاپی در روزنامه‌ها و کتابها و مجالس آبرنگی متعدد، دو پروژه بزرگ پرده سلام عمارت نظامیه برای میرزا آقا خان نوری، اعتمادالدوله، و مصورسازی نسخه خطی هزار و یک شب را عهده‌دار بود. این دو اثر اکنون در کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شوند. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، ۱۳۶۹، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی*، جلد اول، لندن: سانتراپ: ۲۳-۳۴؛ ذکاء، یحیی، ۱۳۸۲، *زندگی و آثار صنیع الملک*، ویرایش و تدوین سیروس پرهام، تهران: سازمان میراث فرهنگی و مرکز نشر دانشگاهی.

این پژوهش تلاش می‌کند با مقایسه ساختار سه نگاره از نگاره‌های هزار و یک شب و سه تصویر چاپ سنگی از تصاویر کتاب رموز حمزه و برشمردن شباهت‌های غیر قابل انکار آنها، یکی از هنرمندان را که در مصورسازی هر دو کتاب همکاری داشته است معرفی نماید.

این پژوهش راهگشای شناسایی نگارگران دیگر این نسخه و تحلیل سبک کاری آنهاست.

پیشینه تحقیق

اگر چه افراد بسیاری در متن‌شناسی این کتاب تحقیقاتی را انجام داده‌اند، و حتی پژوهشگرانی هم درباره نگاره‌های آن مطالبی نوشته‌اند، ولی اطلاعات ما درباره نسخه مذکور از حد نسخه‌شناسی فراتر نرفته است. نخستین بار، در سال ۱۳۴۲ ش، یحیی ذکاء در مقاله‌ای درباره زندگی و آثار صنایع‌الملک، که در مجله هنر و مردم منتشر شد، به این نسخه خطی پرداخت، و بنا بر یادداشت‌های مهدی بیانی، به نسخه‌شناسی این نسخه اشاره کرد (ذکاء (الف و ب): ۱۳۴۲: ۱۴-۲۷ و ۱۶-۳۳). فهرست کتابخانه سلطنتی، به قلم بدری آتابای، رئیس وقت کتابخانه سلطنتی، در سال ۱۳۵۵، دومین اثری بود که به تفصیل به این نسخه پرداخته است (آتابای ۱۳۷۵: ۱۳۷۵-۱۳۹۲). حتی در کتاب زندگی و آثار ابوالحسن غفاری، به قلم یحیی ذکاء، که آخرین و کامل‌ترین پژوهش در این مورد است، اطلاعات بیشتری به چشم نمی‌خورد (ذکاء ۱۳۸۲: ۳۱-۳۶). تاکنون، هیچ پژوهشی درباره همکاران احتمالی این نسخه یافت نشده است و پژوهشگران حتی از حدس و گمان نیز خودداری کرده‌اند.

روش تحقیق

این مقاله مبتنی بر شیوه توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای، با استفاده از منابع مکتوب، چاپی، چاپ سنگی و نسخه خطی است. در این پژوهش، بیش از سه هزار نگاره نسخه خطی هزار و یک شب و حدود دوازده هزار تصویر چاپ سنگی مورد بررسی قرار گرفته است. در بررسی تصاویر

چاپ سنگی، تمرکز اصلی بر آثار دو تصویرگر شاخص آن دوران، علی قلی خوبی (دوره فعالیت ۱۲۷۲-۱۲۶۳ق / ۱۸۴۷-۱۸۵۶م) و میرزا حسن ابن آقا سید میرزا اصفهانی (دوره فعالیت ۱۲۸۱-۱۲۷۱ق / ۱۸۵۴-۶۴م)، بوده، که دوران فعالیت آنها با دوره تدوین نسخه مطابقت داشته است. اگر چه بسیاری از این شباهتها در جزئیات طراحی و نقش مایه‌های مورد استفاده در این آثار و نگاره‌های هزار و یک شب است، این مقاله تنها بر سه نگاره از نسخه خطی هزار و یک شب، یعنی «زن صالحه فریب‌خورده بانتظار جوان نشسته» (جلد چهار، برگ ۲۶ ر)، «میدان شهرست که جلندر را به دار کشیده‌اند» (جلد چهار، برگ ۱۰۶ پ) و «قاضی و گواهان از زینب، دختر دلیله محتاله، اقرار می‌شنوند» (جلد شش، برگ ۲۴ ر) و سه تصویر چاپ سنگی از کتاب رموز حمزه، «مجلس عقد بستن مهرنگار با امیرکبیر»، «مجلس عروسی عقد بستن امیر اسما و قمرچهر» و «مجلس به دار کشیده شدن شاه سعد، توسط فرشتگان دیو صورت و به دستور زمرد شاه» تمرکز دارد.

برای بررسی سبک‌شناختی یک اثر تجسمی لازم است نوع طراحی، شیوه رنگ‌گذاری، ساختار ترکیب‌بندی و تکنیک تحلیل شود. در حالی که مؤلفه‌های مذکور در بررسی تصاویر چاپ سنگی و نگاره‌های منتخب بررسی شده‌اند، به دلیل این که تصاویر چاپ سنگی فاقد رنگ هستند، مقایسه مذکور تنها به ویژگیهایی چون نوع طراحی و ساختار ترکیب‌بندی می‌پردازد.

نسخه خطی هزار و یک شب

نخستین بار، کتاب هزار و یک شب در ایران به دستور بهمن میرزا، حاکم آذربایجان و فرزند چهارم عباس میرزا، (۱۲۲۵-۱۳۰۱ق / ۱۸۱۱-۱۸۸۴م)^۲ توسط میرزا عبدالطیف تسوجی التبریزی (د. ۱۲۹۷ق / ۱۸۸۰م)^۳ از نسخه چاپ بولاق مصر (منتشر شده به سال ۱۲۵۱ق / ۱۸۶۳م) ترجمه کرد و میرزا عبدالوهاب اصفهانی

۲. برای اطلاعات بیشتر نک: بامداد، مهدی، ۱۳۴۷، شرح حال رجال قاجار در قرن ۱۲، ۱۳ و ۱۴، تهران: زوار، ۱۹۵/۱-۱۹۸.

۳. او غیر از محمد تسوجی است که در برخی از نوشته‌های معاصر خلط شده است. برای اطلاعات بیشتر نک: بامداد، مهدی، همان: ۲۷۶.

۴. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: همایی، جلال الدین، ۱۳۲۷، سروش اصفهانی، یغما، (۳)، ۱۴۰-۱۳۳؛ (۴)، ۱۸۸-۱۸۶؛ (۵)، ۲۰۴-۲۰۱؛ (۸)، ۳۵۲-۳۴۷ و (۹)، ۴۰۱-۳۹۸.

۵. در نسخه خطی مورد بررسی نام بهمن میرزا، عمو و رقیب ناصرالدین شاه در سلطنت، حذف شده و به جای آن نام ناصرالدین شاه آمده است.

۶. این چاپ احتمالاً نسخه اساس تدوین نسخه خطی هزار یک شب است. پس از این تاریخ، هشت چاپ سنگی دیگر، جمله مصور، از این کتاب منتشر شده است. کتابشناسی این چاپها از قرار زیر است: ۱. *الف لیله و لیله* / ۱۲۶۱ق. / ۱۸۴۵م. ، ابعاد کتاب: ۲۱×۳۴ س. م. ، ابعاد نوشتار: ۵×۱۴×۲۶ س. م. ، کاتب: علی خوشنویس، بانی نشر: بهمن میرزا، چاپخانه: دارالطباعة دارالسلطنة تبریز؛ ۲. *الف لیله و لیله* / ۱۲۷۲ق. / ۱۸۵۵م. ، ۳۰۷ برگ؛ ابعاد کتاب: ۲۲×۳۶ س. م. ، ابعاد نوشتار: ۵×۱۷×۲۹ س. م. ، ۴۱ سطر، کاتب: محمدعلی بن عبدالله بیگ جراح باشی طهرانی؛ ۷۰ تصویر، تصویرگران: علی قلی خوئی، میرزا رضا بن محمدعلی خان آشتیانی و میرزا حسن بن آقا سید میرزا نقاش؛ ۲. *الف لیله و لیله* / ۱۲۷۵ق. / ۱۸۵۸م. ، ۲۸۸ برگ؛ ابعاد کتاب: ۲۲×۳۵ س. م. ، ابعاد نوشتار: ۵×۱۷×۲۹ س. م. ، ۴۱ سطر، کاتب: محمدجعفر الکلپایگانی؛ ۴۲ تصویر، تصویرگر: میرزا حسن بن آقا سید میرزا نقاش؛ ناشر: محمدرضا بن آقا عبدالباقی و علی نقی بن محمد ابراهیم، چاپچی: میرباقر؛ ۳. *الف لیله و لیله* / ۱۲۹۳ق. / ۱۸۷۶م. ، ۲۸۷ برگ؛ ۴۱ سطر، کاتب: فرج الله تفرشی و محرر علی؛ ۳۵ تصویر؛ تصویرگر: عبدالحسین الخوانساری و میرزا نصرالله؛ ۴. *الف لیله و لیله* / ۱۳۰۷ق. / ۱۸۸۹م. ، ۵۲۵ صفحه؛ ۲۱×۳۳ س. م. ، ۴۱ سطر، ۳۷ تصویر، تصویرگران: میرزا نصرالله؛ ۵. *الف لیله و لیله* / ۱۳۱۵ق. / ۱۸۹۷م. ، ۶۳۵ صفحه؛ ۲۱×۳۳ س. م. ، ۵×۱۷×۳۰ س. م. ، ۳۹ سطر، کاتب: جعفرقلی فریدنی و علی نقی طالقانی؛ ۳۷ تصویر، تصویرگر: علی خان، ناشر: محمداسماعیل بن علی اکبر خوانساری و محمدحسین بن ملا محمد خوانساری؛ ۶. *الف لیله و لیله* / ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م. ، ۶۰۰ صفحه؛ ۲۱×۳۳ س. م. ، ۵×۱۷×۲۹ س. م. ، ۴۰ سطر، کاتب: حسین علی بن عبدالله خان؛ ۴۸ تصویر، تصویرگران: جواد و حسین علی، ناشر: محمداسماعیل بن ملا علی اکبر خوانساری؛ چاپچی: میرزا علی اصغر؛ ۷. *الف لیله و لیله* / ۱۳۳۴ق. / ۱۹۱۵م. ، ۵۳۱ صفحه؛ ۴۱ سطر، کاتب: علی بن اسماعیل اصفهانی؛ ۳۷ تصویر، تصویرگر: میرزا محمد، ناشر: احمدآقا مؤید العلماء (Marzolph, 2001: 230-231). برای اطلاعات بیشتر نک: بوذری، علی؛ مارلف، الیش، هزار و یک شب، قم: عطف، ۱۳۹۴.

نفیس و بی‌نظیر به مباشرت حسینعلی خان معیر الممالک (د. ۱۲۷۴ق / ۱۸۵۷م)^۷ در مجمع‌الصنایع ناصری^۸ فراهم آمده‌است. مشخصات نسخه‌شناسی این نسخه به شرح زیر است:

الف لیله و لیله. پایان تحریر: ۱۲۶۹ق (۱۸۵۲م)؛ پایان مصورسازی: ۱۲۷۶ق (۱۸۵۹م)؛ ۲۲۸۰ صفحه (۱۱۴۲ صفحه متن و ۱۱۳۴ صفحه تصویر و ۴ صفحه بیاض)؛ ابعاد: ۳۰×۴۵۰م.م، ابعاد نوشتار: ۱۶۰×۲۸۰م.م؛ ۳۰ سطر؛ کاتب محمد حسین کاتب السلطان تهرانی؛ نقاش: ابوالحسن غفاری و شاگردان؛ مذهب: غلامعلی مذهب باشی میرزا احمد مذهب؛ جلدساز: میرزا جانی جلدساز؛ صحاف: میرزا یوسف صحاف. محل نگهداری: کاخ گلستان (تهران) به شمارهٔ بازیابی ۲۲۴۰، ۲۲۴۱، ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴ و ۶۷۹.

صفحات تماماً متن و حاشیه، کاغذ متن خانبالغ شکری، کاغذ حاشیهٔ فرنگی نخودی، همگی صفحه‌ها متن بین سطور طلااندازی جدول و کمند زرین‌دار، عنوان هر شب به خط رقاع کتابت عالی در سرسخنهای مذهب در متن و عنوان حکایات به همان خط به مرکب الوان در گوشه چپ بالای حاشیه نوشته شده است. خط مجلد اول نستعلیق کتابت و بقیهٔ مجلدات نستعلیق نیم‌دودانگ است. در هر صفحه مصور از سه تا شش مجلس تصویر آبرنگ عالی نقاشی و حاشیه آن تذهیب و ترصیع شده و در کل، شامل ۳۵۶۶ نگاره است.

آغاز مجلد اول: «خجسته نوائی که هزار دستان زبان بر اعضای جان بدان ترنم نماید و فرخ‌ترین داستان که طوطی شکرخای قلم بدور زبان بر آن تکلم کند...»
پایان مجلد ششم: «... تمامی رعیت و اهل مملکت را بنواخت و در دولت و نعمت و عیش و شادی همی زیستند اینکه هادم اللذات و مفرق جماعات بر ایشان بیامد. سبحان من لایموت»

تعداد صفحات نگاره و متن در کل شش مجلد هزار و یک شب به شرح زیر

۷. برای اطلاعات بیشتر نک: بامداد، مهدی، همان، ۹۳/۶-۹۴.

۸. برای اطلاعات بیشتر نک: یوسفی‌فر، شهرام، ۱۳۹۰، مجمع‌الصنایع (تجربهٔ نوگرایی در مشاغل کارگاه‌های سلطنتی دورهٔ قاجار)، گنجینهٔ اسناد، س ۲۱، د ۳، ۶۴-۴۲.

است: جلد اول: ۱۲۸ صفحه متن و ۲۱۴ صفحه نگاره؛ جلد دوم: ۱۷۰ صفحه متن و ۱۷۰ صفحه نگاره؛ جلد سوم: ۱۶۰ صفحه متن و ۱۶۰ صفحه نگاره؛ جلد چهارم: ۲۰۸ صفحه متن و ۲۰۸ صفحه نگاره؛ جلد پنجم: ۲۲۰ صفحه متن و ۲۱۸ صفحه نگاره؛ جلد ششم: ۱۶۸ صفحه متن و ۱۶۸ صفحه نگاره (آتابای ۱۳۵۵: ۱۳۷۵-۱۳۹۲).^۹

نسخه چاپ سنگی رموز حمزه اثر میرزا حسن بن آقا سید میرزای اصفهانی

۱. کتابشناسی و نسخه شناسی رموز حمزه

رموز حمزه،^{۱۰} داستانی در رشادتهای امیر حمزه صاحبقران است که در هفت بخش روایت شده است. تقسیم‌بندی هفت‌گانه کارکردی تاریخی دارد و به نویسنده این امکان را می‌دهد که در باره سه دوره حیاتی زندگانی انسان (یعنی دوران جوانی، میانسالی و افول و پیری) صحبت کند. در بخش اول در خصوص تولد، کودکی و نوجوانی قهرمان و داستان جنگهای او با شیاطین و پیروزیهای وی صحبت می‌شود. در این بخش توصیفهای بی‌شماری از جنگ و خونریزی می‌توان دید. بخش دوم درباره فتوحات و نبرد با پادشاه ایران است. در بخش سوم جنگ با جادوگران و ترکها توصیف شده است. بخش چهارم شامل جنگهای حمزه با زمر است و بخش پنجم در خصوص جنگهای پسران حمزه و بازگشت آنان از مکه است. بخش ششم و هفتم درباره جنگهای نوادگان حمزه با کفار و به‌ویژه با ازبکهاست (Sabri, 2010:20-25).

نسخه چاپ سنگی رموز حمزه که مابین ۱۲۷۳-۱۲۷۶ ق (۱۸۵۶-۱۸۵۹ م) در تهران به چاپ رسیده، شامل ۱۱۴۹ صفحه است در ابعاد ۲۰/۵×۳۴ س. م. است. ابعاد نوشتار ۱۶/۸×۲۸ س. م. است و در هر صفحه ۳۸ خط کتابت شده، که در

۹. برای اطلاعات بیشتر نک: بوذری، علی، ۱۳۸۳، صنیع‌الملک؛ پلی بین شرق و غرب، فرهنگ مردم، س ۳ (۱۱-۱۲)، ۴۹-۶۰؛ بوذری، علی، ۱۳۹۳، نسخه خطی هزار و یک شب؛ نسخه‌شناسی و معرفی نگاره‌ها، نامه

بهارستان، د ۲ (۳)، ۱۶۰-۲۵۷.

۱۰. برای اطلاعات بیشتر نک: دبیر سیاقی، محمد، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، حمزه بن عبدالله خارجی و کتاب رموز حمزه. جلوه. (۱۴)، ۱۱۰-۱۱۲؛ (۱۵-۱۶)، ۱۴۳-۱۴۰؛ (۱۸-۱۹)، ۳۸۱-۳۷۷؛ (۲۲)، ۵۳۰-۵۲۵ و ذکاوتی قراگزلو، علیرضا، ۱۳۸۷، «رموز حمزه یا امیر حمزه صاحبقران»، آینه میراث، (۴۱)، ۴۰۴-۴۱۰.

مجموع ۳۲۴۴۰ خط و ۵۵۷۷۴۸۰ واژه در کل کتاب به نگارش در آمده است. کاتبان کتاب سید عبدالله تفرشی، محمدعلی طهرانی، و محمدجعفر گلپایگانی هستند و کتاب در چاپخانه میرزا علی اکبر به چاپ رسیده است (Marzolph, 2001:258-259). متن با ۱۳۷ تصویر بسیار زیبا، جلد اول شامل ۲۱ تصویر (با احتساب ۲ سرلوح)، جلد دوم شامل ۲۱ تصویر (با احتساب ۲ سرلوح)، جلد سوم شامل ۲۶ تصویر (با احتساب ۲ سرلوح)، جلد چهارم شامل ۲۳ تصویر (با احتساب ۱ سرلوح)، جلد پنجم شامل ۴۴ تصویر (با احتساب ۲ سرلوح)، جلد ششم شامل ۸ تصویر (با احتساب ۱ سرلوح) و جلد هفتم شامل ۲ تصویر (با احتساب ۱ سرلوح) است. تصاویر متعلق به میرزا حسن اصفهانی پسر آقا سید میرزا نقاش اصفهانی است که در تصاویر زیر رقم به چشم می‌خورد: ص ۳۰ (۲)، ص ۱۳۷ (۱۴)، ص ۱۴۰ (۱۵)، ص ۳۸۸ (۴۷)، ص ۵۷۸ (۶۹)، ص ۵۹۴ (۷۱)، ص ۶۳۵ (۷۶)، ص ۶۴۲ (۷۷)، ص ۶۵۲ (۷۸)، ص ۷۵۱ (۸۹)، ص ۷۷۱ (۹۲)، ص ۱۱۰۹ (۱۳۵) و ص ۱۱۵ (۱۳۶).

میرزا حسن اصفهانی

میرزا حسن بن آقا سید میرزای اصفهانی از تصویرگران پرکار و خوش‌کار نسل دوم تصویرگران کتاب‌های چاپ سربی^{۱۱} و سنگی است و به لحاظ کثرت آثار و شهرت پس از علی‌قلی خویی،^{۱۲} سیاه‌قلم کار پیشکسوت، قرار می‌گیرد. ال‌ریش

۱۱. تاکنون، آثار تنها پنج تصویرگر در کتابهای چاپ سربی شناسایی شده است؛ علی‌قلی خویی، میرزا هادی، کربلایی یوسف جدید، میرزا حسن، و میرزا محمد حسین. برای اطلاعات بیشتر نک: بوذری، علی، ۱۳۹۰، *چهل طوفان*، تهران: کتابخانه، مرکز اسناد و موزه مجلس.

۱۲. برای اطلاعات بیشتر درباره علی‌قلی خویی نک: بوذری، علی، ۱۳۸۸، *پیش‌طرح و مثنی‌برداری سیاه‌قلم‌کار عصر قاجار؛ «اتری از میرزا علی‌قلی خونی در مجموعه کریم‌زاده تبریزی»*، نامه بهارستان، س ۱۰ (۱۵)، ۳۴۸-۳۴۳؛ صمدی، هاجر؛ لاله‌بی، نعمت، ۱۳۸۸، *تصاویر شاهنامه فردوسی به روایت میرزا علی‌قلی خویی*، تهران: مؤسسه ترجمه و نشر آثار هنری (متن)؛

B. W. Robinson, 1979, "The Teheran Nizami of 1848 & other Qajar lithographed books", In *Islam in the Balkans/Persian Art and Culture in the 18th and 19th Centuries*. Ed. Jennifer

M. Scarce. Edinburgh, 61-74; Marzolph, Ulrich, 1997, "Mirzā 'Ali-Qoli Xu' i :Master of Lithograph Illustration. *Annali Istituto Orientale di Napoli*: 183-202+ Plate I-X.

مارزلف، با استناد به همکاری او در مصورسازی نسخه چاپی مصور هزار و یک شب ۱۲۷۲ق. (۱۸۵۵م)، او را شاگرد و جانشین علی قلی خوبی می‌داند. Marzolph, (37-36, 2001) ولی احتمالاً از محضر اساتیدی چون ابوالحسن غفاری و پدرش استفاده کرده است.

گرچه تعداد رقمهای میرزا حسن در کتابهای چاپ سنگی بیشتر از رقمهای بسیاری از تصویرگران دیگر چاپ سنگی است، با این حال، اطلاعاتی که این رقمها در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد از چند مورد محدود تجاوز نمی‌کند. با توجه به این رقمها احتمالاً در اصفهان به دنیا آمده است.^{۱۳} ولی از آنجایی که تمام کتابهای مرقوم و منسوب میرزا حسن در تهران به چاپ رسیده، احتمالاً پس از مدتی به تهران کوچیده است. این گمان زمانی تقویت می‌شود که بدانیم پدرش، آقا سید میرزا اصفهانی،^{۱۴} نقاش پیکرنگار دربار فتحعلی شاه (سلطنت ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق/ ۱۷۹۷-۱۸۳۴م) و محمد شاه (سلطنت ۱۲۵۰-۱۲۶۴ق/ ۱۸۳۴-۱۸۴۷م)، بوده و احتمالاً در دارالخلافة تهران و نزدیکی دربار قاجار اقامت داشته است. از همان ابتدا، میرزا حسن در بسیاری از رقمهای خود، با افتخار از پدرش یاد و نسبش را یادآوری می‌کند.^{۱۵}

گرچه تاکنون، اثر نقاشی از میرزا حسن یافت نشده، ولی در برخی از رقمهایش، خود و پدرش را نقاش معرفی می‌کند. پس این احتمال وجود دارد که شغل اصلی او نقاشی باشد. ۲۲ کتاب چاپ سنگی رقم‌دار^{۱۶} او شناسایی شده است و تصاویر ۲۳ کتاب

۱۳. الیوش مارزلف ۱۵ کتاب مرقوم میرزا حسن را معرفی می‌کند، ولی از آنجایی که کتاب بدون رقم *طاقدیس* ۱۲۷۵ق (۱۸۵۸م) هم جزء آثار رقم‌دار و هم جزء آثار منسوب میرزا حسن ذکر شده، در این پژوهش جزء کتابهای مرقوم به حساب نیامده است.

۱۴. اولین کتابی که در آن خود را اصفهانی معرفی می‌کند، کتاب *تحفة المجالس* ۱۲۷۱ق (۱۸۵۴م) است.
۱۵. آقا سید میرزا اصفهانی، از هنرمندان پیکرنگار و قلمدان نگار دوره قاجار است. علاوه بر چندین اثر رنگ و روغن، نقاشی روی قلمدان و آبرنگ، که از او در مجموعه‌های داخلی و خارجی به جای مانده، نقاشی جلد روغنی *خمسه نظامی* شاه طهماسبی، محفوظ در کتابخانه بریتانیا، به شماره OR 2265، نیز از کارهای اوست. برای اطلاعات بیشتر نک: کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، همان: ۲۳۴-۲۳۳.

۱۶. اولین کتابی که در آن خود را فرزند آقا سید میرزا معرفی می‌کند، کتاب *هزار و یک شب* ۱۲۷۲ق (۱۸۵۵م) است.

چاپ سنگی به او منسوب است (Marzolph, 2001: 36-37) (بوذری ۱۳۹۰: ۳۸-۴۱).^{۱۶} شناسایی رقم برادرش، محمدحسین، در یکی از تصاویر کتاب *طوفان البکاء* چاپ سربی ۱۲۷۳ق (۱۸۵۶م) نشان می‌دهد که برادر میرزا حسن، پسر نقاش برجسته درباری، نیز راه پدر را ادامه داده و در هنر تصویرگری دست داشته است.

توصیف نگاره‌ها و تصاویر چاپ سنگی

۱. ۳. نگاره «زن صالحه فریب‌خورده بانظار جوان نشسته» (از جلد چهار، برگ ۲۶ ر، شب ۵۸۵ از نسخه خطی هزار و یک شب) و تصویر «مجلس عقد بستن مهرنگار، دختر انوشیروان، با امیر حمزه» (جلد اول از چاپ سنگی رموز حمزه). نگاره مربوط به داستان زن پرهیزکار، داستانی کوتاه در دل داستان بلند مکر زنان است که از شب ۵۷۸ تا شب ۶۰۶ روایت می‌شود. زن زیبارو پاکدامنی به فریب پیرزن، به همنشینی با جوان خوبرو رضایت می‌دهد. پیرزن به اشتباه شوهر زن پاکدامن را به جای جوان خوبرو بر سر قرار می‌آورد و داستان با ذکاوت زن پرهیزکار به پایان می‌رسد. نگاره مذکور زن را نشان می‌دهد که خود را آراسته، در انتظار جوان است (جدول ۱). در این نگاره، زن (پیکره ۱ در جدول ۱) در مرکز اتاق به شکلی به تصویر کشیده شده که بر زمین نشسته، دامن سرخ، پیراهن حریر سفید، با لب برگردان آستین، و بالاپوش جلو باز آستین کوتاه سبز به تن دارد و دستها را بر هم نهاده و به مخاطب نگاه می‌کند. موهای زن بلند است و دو تره از بناگوش بر روی صورت آمده و با جقه یا پر تزیین شده است. پشت زن دیواری با دو طاقچه منقوش و در سمت چپ زن، دو پنجره ارسی، باز شده به فضایی مشجر، قرار دارد و زمین با فرش خاکستری مفروش شده است. تصویر زن در آینه بزرگی که به چهارچوب در تکیه داده شده منعکس است.

تصویر چاپ سنگی مربوط به عروسی مهرنگار، دختر انوشیروان، با امیر حمزه است (جدول ۲). مهرنگار (پیکره ۱ در جدول ۲) در بالای اتاق، بر زمین نشسته و در پشت او دیواری با دو طاقچه که حاشیه آنها نقاشی شده، قرار دارد. در سمت راست مهرنگار، دو پنجره ارسی نیمه باز، مفتوح به فضای مشجر، وجود دارد.

مهرنگار نشسته و دستها بر هم نهاده است. لباس او پیراهن حریر، با لب برگردان لب آستین، دامن پرچین خالدار و نیم تنه جلوباز آستین کوتاه است. موهای او بلند است و دو تره روی گونه‌هایش آمده و نیم تاجی نیز بر سر دارد.

در پیش‌زمینه تصویر، زنان در حال نوازندگی (تار و تنبک) و رقص هستند. دو زن محجبه، در هیئت خدمه، یکی در حال قلیان چاق کردن و دیگری آماده به خدمت ایستاده‌اند.

۳. ۲. نگاره «میدان شهرست که جلندر را به دار کشیده‌اند» (از جلد چهار، ۱۰۶ پ، شب ۶۵۰ از نسخه خطی هزار و یک شب) و تصویر «به دار کشیده شدن شاه سعد، توسط فرشتگان دیو صورت و به دستور زمرده‌شاه» (از جلد چهارم چاپ سنگی رموز حمزه)

نگاره مربوط به داستان طولانی عجیب و غریب است که از شب ۶۳۲ آغاز می‌شود و تا شب ۶۸۰ ادامه می‌یابد. داستان مربوط به دار زدن جلندر، ملک عمان، به جرم کافری، به دستور ملک غریب است (جدول ۳). در پیش‌زمینه، جلندر در بالای چوبی بلند، بسته شده است. چوب دار، که زائده‌هایی پله مانند دارد، در مرکز سکویی استوانه‌ای آجری جای دارد. در دو طرف دار، هشت تفنگدار (پیکره ۱ در جدول ۳) در حال شلیک کردن به جلندر هستند. در پس‌زمینه، ۱۰ ردیف بیست تایی از حجره‌ها قرار دارد و در پس آنها، درختان سرو و سپیدار به چشم می‌خورد. در مقابل حجره‌ها، ۱۲ نفر از رجال و درباریان، ناظر صحنه به دار کشیدن جلندر هستند.

تصویر چاپ سنگی مربوط به دار کشیدن شاه سعد توسط فرشتگان دیو صورت زمرده‌شاه است (جدول ۴). در پیش‌زمینه، شاه سعد در بالای داری صلیب شکل تصویر شده است. پنج فرشته (پیکره ۱ در جدول ۴) با تیر و کمان در حال تیراندازی به شاه سعد هستند. در پس‌زمینه، ده حجره قرار دارد و در پس حجره‌ها، عناصر معماری، برج و بارو، تصویر شده است. مقابل حجره‌ها و پشت دار، حوض آب و فواره وجود دارد.

۳.۳. نگاره «قاضی و گواهان از زینب، دختر دلیله محتاله، اقرار می‌شنوند» (از جلد شش، برگ ۲۴ ر، شب ۷۱۹ از نسخه خطی هزار و یک شب) و تصویر «مجلس عروسی عقد بستن امیراسما و قمرچهر برای امیرحمزه» (از جلد اول چاپ سنگی رموز حمزه).

نگاره مربوط به بخش پایانی داستان *دلیله محتاله با علی زبیب مصری*، از داستان *اردشیر و حیات النفوس* است که از شب ۷۰۸ تا شب ۷۱۹ روایت می‌شود (جدول ۵). در سمت چپ تصویر، زینب (پیکره ۱ در جدول ۵) بر زمین نشسته و شاخه گلی در دست دارد. لباس او دامن بلند بادمجانی، بالاپوش زرشکی و پیراهن حریر آبی، با لب برگردان سر آستین، است و بر سر تور سفید و تاج گل دارد. در بالای سر او زنی محجبه، با مقنعه آبی، پیراهن نارنجی و دامن سبز ایستاده و قند می‌سابد (پیکره ۲ در جدول ۵). در کنار او، پیرزنی نشسته و در گوش او نجوا می‌کند (پیکره ۳ در جدول ۵). در سمت راست زینب، چهار معمم، سه نفر در سکوت و یکی در حال خواندن خطبه عقد، نشسته‌اند. زنان و علما با یک پرده سرخ با ریشه‌های نقره‌ای از هم جدا شده‌اند. دیوار پس زمینه منقوش و کف زمین مفروش است و در مقابل علما، در دو مجمعه مسی، چهار کله قند کاغذ پیچ قرار دارد.

تصویر چاپ سنگی مربوط به عقد امیراسما و قمرچهر با امیر حمزه، است (جدول ۶). مهرنگار، بر زمین نشسته پیراهن با لب برگردان در سر آستین، دامن بلند پر چین خالدار، و بالاپوش آستین کوتاه به تن دارد (پیکره ۱ در جدول ۶). بالای سر او، زن محجبه‌ای، در حال ساییدن قند است (پیکره ۲ در جدول ۶) و در سمت چپ او، پیرزنی محجبه نجوا می‌کند (پیکره ۳ در جدول ۶). زنان مذکور، لباس مشابه دارند و جقه‌ای بر مقنعه خود زده‌اند. در سمت راست، امیر حمزه بر تخت نشسته و در پیش زمینه، سفره عقد، شامل کله قند کاغذ پیچ و چند کاسه و بشقاب، علما، مطربان و خدمه قلیان به دست نقش شده است. پرده‌ای مهرنگار و خدمه را از بخش مردان و جشن جدا می‌کند (جدول ۳).

مقایسه سبک‌شناختی میان نگاره‌ها و تصاویر چاپ سنگی

مقایسه سبک‌شناختی نشان می‌دهد که الگوی یکسانی برای ترکیب‌بندی، طراحی، چیدمان پیکره‌ها در تصاویر چاپ سنگی و نگاره‌های منتخب وجود داشته است. در نگاره «زن صالحه فریب خورده بانتظار جوان نشسته» و تصویر چاپ سنگی «مجلس عقد بستن مهرنگار، دختر انوشیروان، با امیر حمزه»، طراحی شخصیت اصلی و بخشی از فضا سازی از جهات زیادی به هم شباهت دارند. در هر دو تصویر، یک زن، که با شخصیت اصلی تصویر و داستان مرتبط است، در لباس و حالتی کاملاً یکسان به تصویر درآمده است. دیوار پس‌زمینه با طاقچه و تزئینات، دو لنگه پنجره ارسی باز شده به فضای مشجر، به‌ویژه آینه مستطیلی شکلی که به چهارچوب پنجره تکیه داده شده، همگی همسانند و در دو تصویر تکرار شده‌اند.

نگاره «میدان شهرست که جلندر را به دار کشیده‌اند» و تصویر «به دار کشیده شدن شاه سعد، توسط فرشتگان دیو صورت و به دستور زمردشاه» به لحاظ ساختار ترکیب‌بندی بسیار به همدیگر شباهت دارند. در مرکز تصویر، دار بنا شده که تصویر را به لحاظ بصری به دو بخش تقسیم کرده است. دار در هر دو تصویر، بر سکویی آجری بنا شده و زایده‌هایی پله مانند دارد. محوطه اعدام، با ردیفی از حجره‌ها در پس زمینه محصور است. تیراندازان، که به فراخور متن اسلحه گرم یا سرد دارند، در اطراف دار مشغول تیراندازی به جسد بالای دار هستند. در تصویر چاپ سنگی، حوض و فواره، جایگزین گروه ناظران و برج و باروها، جایگزین درختان سر به فلک کشده در نگاره شده است.

بخشی از شخصیتها و ترکیب‌بندیهای نگاره «قاضی و گواهان از زینب، دختر دلیله محتاله، اقرار می‌شنوند» و تصویر «مجلس عروسی عقد بستن امیراسما و قمرچهر برای امیر حمزه» به هم شباهت دارند. زنان در هر دو تصویر، تن‌پوش مشابهی در بردارند و در حالتی کاملاً یکسان نشسته است. علاوه بر این بخش، زنان و مردان در هر دو تصویر با پرده‌ای ریشه‌دار، از هم جدا شده است. این پرده یکی از ویژگیهای آثار میرزا حسن و نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب است.

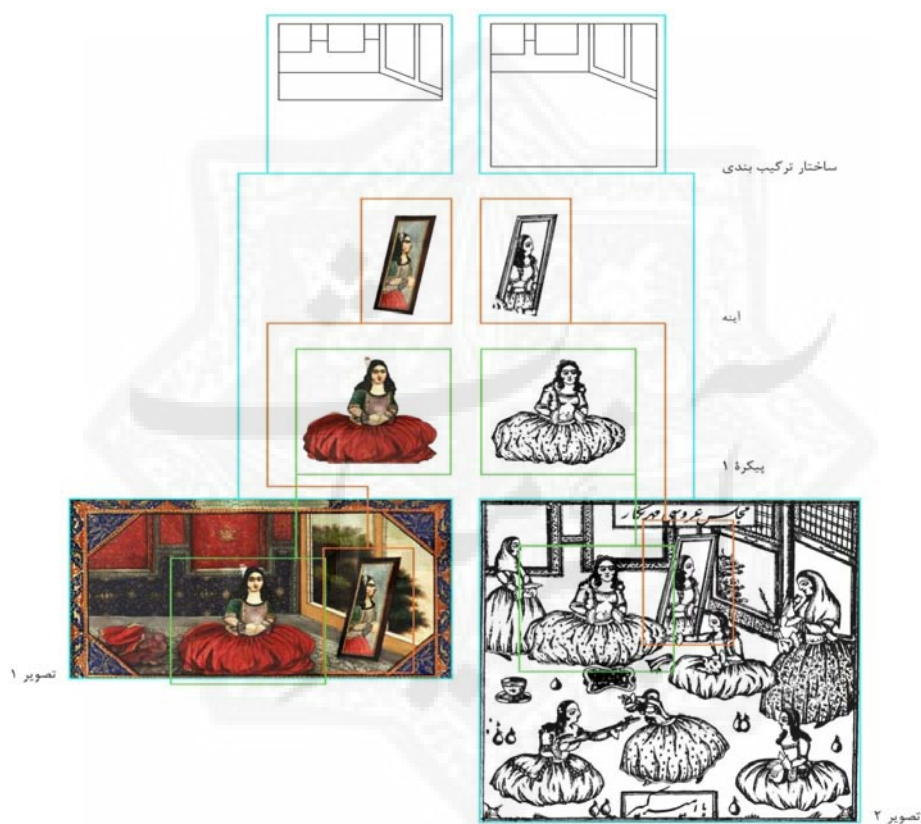
نتیجه‌گیری

تصاویر چاپ سنگی کتاب رموز حمزه و نگاره‌های نسخه هزار و یک شب، شباهت‌های زیادی با هم دارند که گاهی تنها در الگوی ترکیب‌بندی و گاهی فراتر از آن، در جزئیات طراحی شخصیت، البسه، معماری و ... است. شباهت‌ها و ویژگی‌های این آثار، در حد پیروی از یک الگوی کهن تصویری نیست، که بتوان آن را اتفاقی و یا متأثر از منابع دیگر دانست. این شباهت‌های عمیق سبکی بین نگاره‌ها و تصاویر چاپ سنگی این گمان را تقویت می‌کند که نگارگر این نگاره‌ها و تصویرگر تصاویر چاپ سنگی یک نفر، یعنی میرزا حسن ابن آقا سید میرزای اصفهانی، بوده است. نباید نقش رابطه خانوادگی میرزا حسن با دربار قاجار را از خاطر ببریم؛ چرا که پدر میرزا حسن، آقا سید میرزا، نقاش دربار قاجار بوده است، و اعتبار او در کسوت نقاش دربار قاجار، و دوستی او با صنیع الملک، در انتخاب میرزا حسن به عنوان یکی از نگارگران نسخه خطی هزار و یک شب، تنها نسخه خطی درباری دوره ناصری، مؤثر بوده است.

منابع

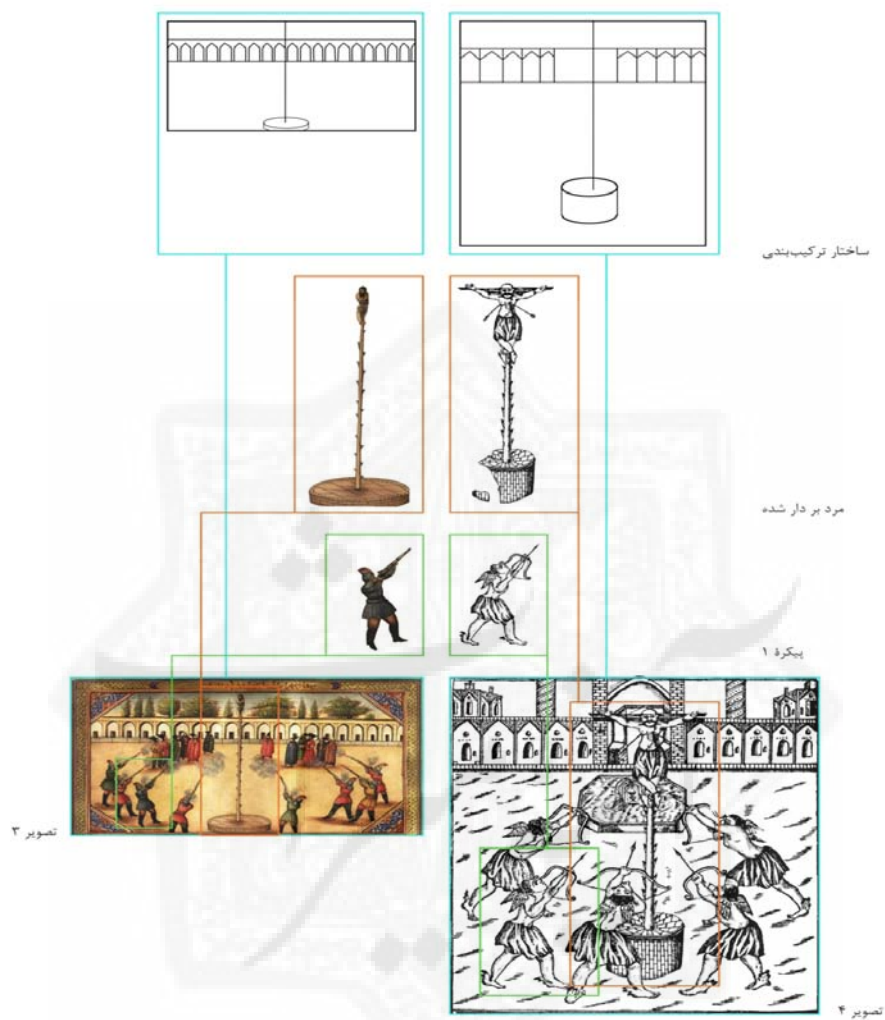
- آتابای، بدری، ۱۳۵۵، فهرست دیوانهای خطی کتابخانه سلطنتی و کتاب هزار و یک شب، تهران: کتابخانه سلطنتی.
- ب بامداد، مهدی، ۱۳۴۷، شرح حال رجال قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، تهران: زوار.
- بوذری، علی، ۱۳۸۳، «هزار و یک شب صنیع الملک، پلی بین شرق و غرب»، فرهنگ مردم، س ۳، (۱۱-۱۲)، ۴۹-۶۰.
- بوذری، علی، ۱۳۸۴، «میرزا حسن بن آقا سید میرزای اصفهانی: سیاه قلم کار عهد ناصری»، حرفه هنرمند، (۱۳)، ۱۴۶-۱۴۹.
- بوذری، علی، ۱۳۹۰، چهل طوفان، تهران: کتابخانه، مرکز اسناد و موزه مجلس.
- پاکباز، روئین، ۱۳۷۹، نقاشی ایران، از دیرباز تا امروز، تهران: نارستان.
- دبیر سیاقی، محمد، ۱۳۲۵-۱۳۲۶، «حمزه بن عبدالله خارجی و کتاب رموز حمزه»، جلوه، (۱۴)، ۱۱۰-۱۱۲؛ (۱۵-۱۶)، ۱۴۰-۱۴۳؛ (۱۸-۱۹)، ۳۷۷-۳۸۱؛ (۲۲)، ۵۲۵-۵۳۰.
- ذکاوتی قراقرلو، علیرضا، ۱۳۸۷، «رموز حمزه یا امیر حمزه صاحبقران»، آیینة میراث، (۴۱)، ۴۰۴-۴۱۰.

- ذکاء، یحیی. (۱۳۸۲)، *زندگی و آثار صنیع‌الملک*، ویرایش و تدوین سیروس پرهام، تهران: سازمان میراث فرهنگی و مرکز نشر دانشگاهی.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۴۲ الف، «میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری؛ مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران»، هنر مردم، مرداد: ۱۴-۲۷.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۴۲ ب، «میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری؛ مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران»، هنر مردم. شهریور: ۱۶-۳۳.
- *الف لیله و لیله* (۱۲۶۱ق / ۱۸۴۵م). ابعاد کتاب: ۲۱ × ۳۴ س. م. ، ابعاد نوشتار: ۱۴/۵ × ۲۶ س. م. ، کاتب: علی خوشنویس، بانی نشر: بهمن میرزا، چاپخانه: دارالطباعة دارالسلطنة تبریز. (نسخة چاپ سنگی)
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، ۱۳۶۹، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی*، لندن: ساتراپ.
- معیرالممالک، دوستعلی، ۱۳۶۰، *رجال عصر ناصری*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- همایی، جلال‌الدین، ۱۳۲۷، «سروش اصفهانی»، *یعما*، (۳)، ۱۳۳-۱۴۰؛ (۴)، ۱۸۶-۱۸۸؛ (۵)، ۲۰۱-۲۰۴؛ (۸)، ۳۴۷-۳۵۲ و (۹)، ۳۹۸-۴۰۱.
- B. W. Robinson, 1979, "The Teheran Nizami of 1848 & other Qajar lithographed books", in *Islam in the Balkans/Persian Art and Culture in the 18th and 19th Centuries*, ed. Jennifer M. Scarce, Edinburgh, 61-74.
- Diba, L. S. , with M. Ekhtiar (eds.) 1998, *Royal Persian Paintings. The Qajar Epoch 1785-1926*. London: I. B. Turis, New York: Brooklyn Museum of Art.
- Falk, S. J. (1976). *Qajar Paining*. London.
- Marzolph, Ulrich , 1997, *Mirzā' Ali-Qoli Xu' i : Master of Lithograph Illustration* . *Annali Istituto Orientale di Napoli*, 183-202+ Plate I-X.
- Marzolph, Ulrich ,2001, *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*, Leiden, Boston, Koln, Bill.
- Sabri, Robabahe ,2010, *Der Volksroman Romuz-e Hamze als Musterbeispiel persischer Erzählkunst* (The Popular Romance Romuz-e Hamze as a Typical Representative of Persian Narrative Art). Ph. D. Thesis Göttingen.

تصویر ۱. نگاره «زن صالحه فریب‌خورده بانتظار جوان نشسته» (از جلد چهار، برگ ۲۶ ر، شب ۵۸۵ از نسخه خطی هزار و یک شب) (مآخذ: نگارندگان)

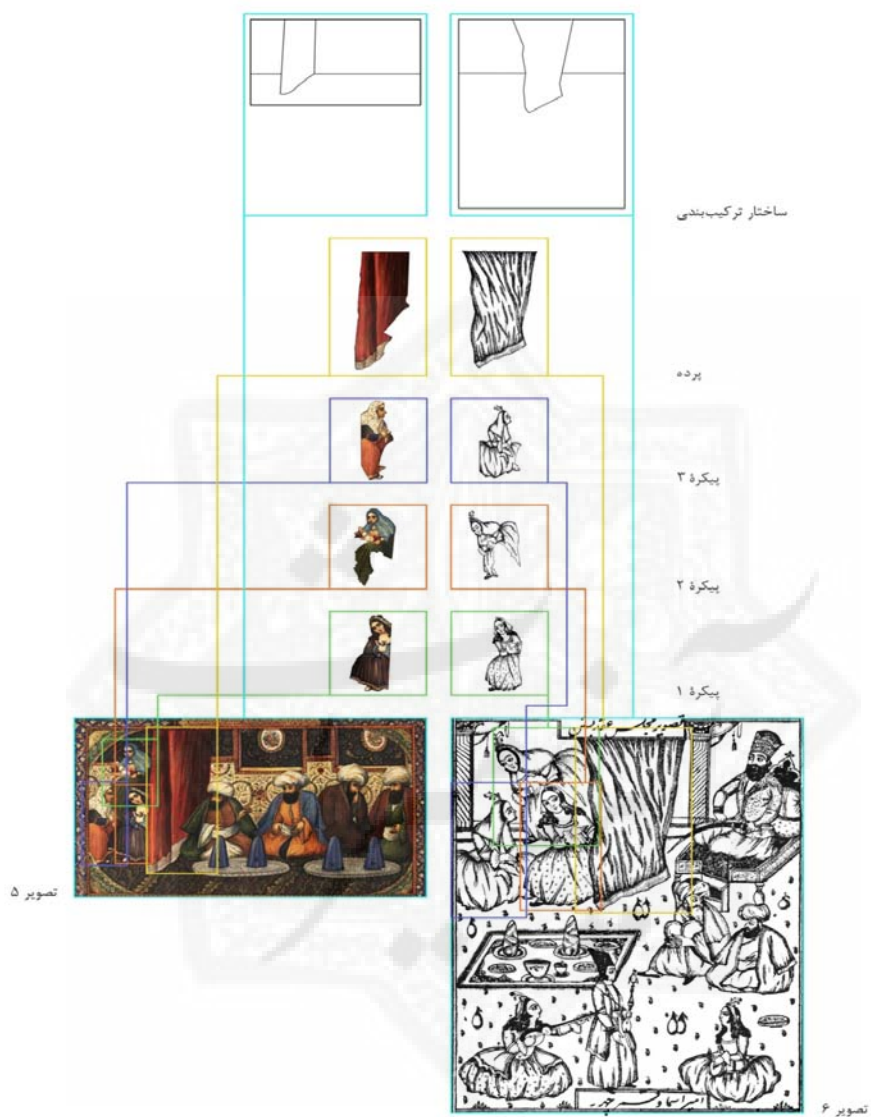
تصویر ۲. تصویر «مجلس عقد بستن مهرنگار، دختر انوشیروان، با امیر حمزه» (جلد اول از چاپ سنگی رموز حمزه) (مآخذ: نگارندگان)

تصویر ۳. نگاره «میدان شهرست که جلندر را به دار کشیده‌اند» (از جلد چهار، ۲۰۸، شب ۶۵۰ از نسخه خطی هزار و یک شب) (مآخذ: نگارندگان)

تصویر ۴. «تصویر به دار کشیده شدن شاه سعد، توسط فرشتگان دیو صورت و به دستور زمرده‌شاه» (از جلد چهارم چاپ سنگی رموز حمزه) (مآخذ: نگارندگان)

تطبیق سبک‌شناسی برخی از نگاره‌های نسخه خطی هزار و یک شب / ۹۱

تصویر ۵. نگاره «قاضی و گواهان از زینب، دختر دلیله محتاله، اقرار می‌شنوند» (از جلد پنجم، برگ ۲۴ ر، شب ۷۱۹ از نسخه خطی هزار و یک شب) (مآخذ: نگارندگان)

تصویر ۶. تصویر «مجلس عروسی عقد بستن امیر اسما و قمرچهر برای امیر حمزه» (از جلد اول چاپ سنگی رموز حمزه) (مآخذ: نگارندگان)

